

**Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin nəsr əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri  
(XX əsrin əvvəlləri)**

**Mehriban Əsədullasoy Quliyevac<sup>1</sup>**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7296940>

**Xülasə**

XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin nəsr yaradıcılıqları dövrün dil mənzərəsini real, əyani şəkildə incələmək baxımından maraqlıdır. Məqalədə ədəbi mühit nümayəndələrinin bədii əsərlərində surətlərin nitqinin xarakterik xüsusiyyətləri incələnmiş, üslub spesifikasiyi tədqiqata cəlb edilmişdir. Hadisə, əhvalatların, eləcə də obrazların fərdi sosial xarakterinin açılmasında müstəsna əhəmiyyəti olan dialoq və monoloqlar bədii dilin imkanlarını, üslub və tərzini hərtərəfli şəkildə özünü göstərə bilmişdir. Ədiblərimiz müxtəlif obrazlar silsilələrinin düşüncə tərzini, sosial mövqelərini özünəməxsus şəkildə qurmuş, fərdi üslubun daşıyıcılarının nitqində rəngarəng bədii təsvir və ifadə vasitələrinə geniş yer vermişdirlər. Bədii nəsrə dövrün dil xüsusiyyətləri, danışq təzi həm müəllif, həm də surətlərin nitqində əks olunmuşdur. Ədiblər şivə çalarlarına yerli-yerində müraciət etmiş, emosionallıq və ekspressivlik yaradan loru, vulqar söz və ifadələri yeri gəldikcə obrazların dilində əks etdirmiş, dilin məcazilik imkanlarını, ümumxalq ifadələrin semantik tutumunu əsərlərində dolğun şəkildə təqdim etmişdirlər. Tədqiqata cəlb olunmuş bədii nümunələrdə obrazların tipik nitqi və canlı danışığında, yeri gəldikcə, şivə leksikası, köhnəlmiş sözlər və alınmalar, termin səciyyəli sözlər geniş yer almışdır.

**Açar sözlər:** Naxçıvan, dil və üslub, bədii dil, nəsr dili, bədii təsvir

**Linguistic and stylistic features of prose works of representatives of Nakhchivan literary community  
(early 20th century)**

**Abstract**

Prose creations by representatives of the Nakhchivan literary community in the beginning of the 20th century present a great interest from the aspect of refining the language landscape of the time in a real, visual way. The article amplifies the characteristic features of the speech belonging to heroes of art works of that era, and study involved the style specificity, as well. Dialogues and monologues, being crucially important for revealing the individual social character of events, stories, and images, managed to comprehensively demonstrate the possibilities, method and style of the artistic language. Our writers construed distinctive way of thinking and social positions for various series of characters, and let free reign to colorful artistic description and means of expression in the speech of individual style icons. In literary prose, the linguistic features of the era, the informal style reveal itself in the speech of both the author and the characters. Writers have applied dialect shades in relevant scenes, made their heroes use vulgar words and

<sup>1</sup> Doç . Dr. Naxçıvan Dövlət Universiteti, Pedagoji Fakültə, Fənlərin tədrisi metodikası və texnologiya müəllimliyi kafedrası, [quliyeva.mehriban@list.ru](mailto:quliyeva.mehriban@list.ru), ORCID: 0000-0002-2640-5220

expressions which added emotionality and expressiveness, fully presented the figurative possibilities of the language and the semantic capacity of universal expressions in their works. The artistic examples covered in the research present the typical speech and live talks of the characters, dialect lexicon, where appropriate, obsolete and borrowed words, term-specific words.

**Key words:** Nakhchivan, language and style, artistic language, prose language, lexical unit

## Giriş

XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı M.F.Axundovun nəsr əsərlərinin təsiri ilə maarifçi-realist və maarifçi-publisist ideyaları yönündə formalaşma yoluna qədəm qoydu. Dilimizin milli ruhuna toxunmadan aydın və obrazlı şəkildə qələmə alınan əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr janrının gələcək inkişafına irəliyə doğru atılmış bir addım kimi səciyyələndirilir. Xalq danışığı dilini özündə ifadə edən XX əsrin əvvəllərində yazılmış nəsr əsərlərində yazıçılar dilin bütün poetik imkanlarını işə salmış, bədii hüsnünü olduqca təravətləndirmişdirlər. Klassik ədəbiyyatdan yeri gəldikcə, bəhrələnən ədiblər varislik ənənələrini davam etdirərək yaradıcılıqlarında ümumxalq dilindən oduğu kimi istifadə etməklə yanaşı, xalqdan gələn sözlərin ekspressivlik və təsirlilik əlamətlərini gücləndirmiş, öz bədii düşüncələrinə rəng qataraq orijinal sözlər yaratmışdılar. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903), Eynəli bəy Sultanov (1866-1935), Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950), Əli Səbri (Qasımov) (1892-1983), Ələkbər Naxçıvanlı (Abbasov) (1893-1940) kimi görkəmli nümayəndələri bədii əsərlərini nəinki məzmun cəhətdən, eyni zamanda, üslub cəhətdən də yüksək bədii-estetik meyarlarla yeni məna qazandıraraq sənət zirvəsinə qaldırmışdılar. Ədəbi məqsədlərinə, tipləri təsvir etmə səciyyəsinə uyğun olaraq Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında yer alan emosional ekspressiv sözlər fikrin sadə və axıcı olmasını xidmət etmişdir. Forma və üslubuna görə bir-birinə oxşar olan andların çoxu İslam dini ilə əlaqədar yaranmışdır. Andların əksəriyyəti dini məfhum xarakterində olsalar da, genetik cəhətdən dini frazeologiya daxil olsalar da, onların əsas qayəsində dini məzmun zəifdir. Əsas fikri qüvvətləndirmək naminə istifadə olunan bu andlar obrazın danışığına canlılıq, emosiya verməklə yanaşı, üslubi rəng də təqdim etmişdir: Səni and verirəm peyğəmbərə, mənim günahımdan keç (Məmmədquluzadə, 2004: 204).

– Qardaş oğlu, səni and verirəm on iki imama, doğrusun de görüm bu eşşəyi kimdən almısan? (Məmmədquluzadə, 2004: 44).

Nəsr əsərlərində söz-cümlələr fərqli semantik çalarlıqları ifadə edir: Bərəkəllah! Maşallah! (Sidqi, 2004: 107), İnşallah (Məmmədquluzadə, 2004: 284) kimi predikativlərin yer aldığı cümlələrdə alqışlama, bəyənmək kimi məna çalarları qüvvətlidir.

Sidqinin qəzəllərində klassik izafət tərkiblərinə geniş yer verilmişdir. Bu gün də mənası anlaşılan bu cür izafət tərkibləri ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənərək Sidqinin əsərlərinin bədiliyini artırmağa xidmət etmişdir: gərđiđi-dövrən, dərđi-bidərman (Sidqi, 2004: s.39), gərđiđi-ruzigar (s.39), hüzüri-qəlb, səfayi-xatir (Sidqi, 2004: 178). Sidqinin ədəbi nümunələrində çoxlu sayda hal-hazırda işləkliyini qoruyub saxlayan alınmalara da təsadüf edilir. Dilimizə ərəb dilindən keçən cüzv sözü bir hissə, qism mənasında işlənmişdir: Bir neçə kəlmə hikmətdən və moizədən bunlara degilən, ola ki, bir cüzv bizim maldan əl götürərlər (Sidqi, 2004: 44). Bu söz Naxçıvanda yaşlı nəslin nümayəndələrinin dilində hələ də işləkliyini qoruyub saxlanmışdır. Eyni mənaya gələn kirli və çirkli sifətlərini bir cümlə daxilində istifadə edən Sidqi mətnə müəyyən situativ məqamı diqqətə çatdırmaq, təkrarlardan qaçmaq üçün istifadə etmişdir: Mən kitablarımı kirli və çirkli etməyəcəyəm (Sidqi, 2004: 66).

Məhəmməd Tağı Sidqi əsərlərində intensiv olaraq bədii xitablardan istifadə etmişdir. Xitablar vasitəsilə Sidqi həm özünü, həm də müraciət etdiyinə müasibətini də əks etdirir. İlahiyə dindar xitabı ilə müraciət edən Sidqi yaradıcı poetik misralarla vəsf edir: Ey heykəli-insani, sən necə ayineyi-qüdrətnümayi-İlahisan! Sidqi işlənmə dairəsinə görə geniş olan, bilavasitə şəxs adları bildirən xitablarla yanaşı cansız əşyalar və mücərrəd anlayışlara da müraciətində bədiliyi ifadə etməyə nail olmuşdur: Ey cövhəri-cismani! Sən necə dəryayi-heyrətəfzayi-layətanahisən! (Sidqi, 2004: 136). Əsərlərində Sidqinin bir pedaqoq kimi şagirdlərinə, gənc nəslə mehribancasına müraciəti də diqqəti cəlb edir. Konkret məna daşıyan xitablar vasitəsilə məqsədini, məramını tamamlayan Sidqi bədii funksiya ilə şagirdlərə öyüdü istiqamətini, məzmununu aşılaya bilir: Ey mənim təmkinli şagirdlərim!, Ey mənim təmiz və səliqəli şagirdlərim!, Ey mənim zirək və huşyar şagirdlərim! (Sidqi, 2004: 83). Sidqinin nəsr əsərlərində hörmətli xanım (Səbri, 1978: 44) kimi rəsmi şəkildə işlənen xitablara da rast gəlinir.

Yığcamlığına, fikri olduqca dəqiq, birbaşa ifadə etməsinə görə şifahi xalq ədəbiyyatında yer alan atalar sözləri möhkəm quruluşa malikdir. Həyatın bütün sahələrini əhatə edən, məzmunca hikmət xəzinəsi olan atalar sözləri sərrastlığı və aydınlığı ilə seçilir: Yalan söz bir qısa örtüyə bənzər. Əgər insanın bir səmtini örtərsə, yenə bir səmtini açıq qoyar (Sidqi, 2004: 81). Sidqinin istifadə etdiyi atalar sözləri bədii-emosional, üslubi funksiyalarına görə müxtəlif, məzmununa görə rəngarəngdir. Danışqda tez-tez istifadə olunan Ac toyuq yuxusunda darı görər (Sidqi, 2004: 86) atalar sözü arzu edilənə nail olmaq üçün heç bir addımın atılmamasında deyilmişdir. Ədəbi mühit nümayəndələrinin nəsr əsərlərində atalar sözlərindən olduğu kimi istifadə hallarına rast gəlinməklə yanaşı, bəzi hallarda onlardan ancaq məzmunu saxlamaqla, konstruksiyasını dəyişdirilmiş şəkildə öz sözləri ilə ifadə etdikləri də gözdən yayınmır: Süfrədə əlini saxla, məclisdə dilini atalar sözünü Sidqi Məclisdə dilini, süfrədə əlini qısa tutan xəcalətli olmaz (Sidqi, 2004: 87) şəkildə istifadə etmiş, xəcalətli olmaz mürəkkəb feili ilə fikrini daha tutarlı ifadə vasitəsi hesab etmişdir. Sidqi əsərlərində, yeri gəldikcə Məhəmməd peyğəmbərin müdrik fikirlərindən,

kəlamlarından da istifadə etmişdir: Nicat doğruluqdadır (Sidqi, 2004: 80). Cavanlıq zamanında zəhmət çəkən kişi qocalıq əyyamında rahat olur (Sidqi, 2004: 74). İnsanın cismani və mənəvi təmizliyinin onun imanın yarısı olduğunu buyuran Peyğəmbərin (s) Təmizlik imanının yarısıdır kəlamını Nizafət imanının əsəridir (Sidqi, 2004: 89) şəklində istifadə edən Sidqi bu cür ilahi kəamlardan nəsilərin tərbiyəsində əvəzolunmaz bir sərvət, miras rolu oynadığını pedaqoq kimi əvvəlcədən duymuşdur.

“Nəfsi salamat uşaq” hekayəsində yemək mənasında olan dilimizə ərəb dilindən keçmiş taam şəklində, həm də dilimizdə yazılışı taam olan variantının hər ikisindən də istifadə etmişdir: Taamdan sonra istər gecə olsun, istər günüz meylsiz və iştahsız heç bir şey yeməz (Sidqi, 2004: 84). Ərəb dilində xasiyyət, təbiət mənasında olan məzac (Sidqi, 2004: 84) sözü burada ürəyi götürməmək, könlü çəkməmək, istəməmək mənasında işlənmişdir. Bu söz hazırda Naxçıvanda yerli əhali tərəfindən işləkliyi qoruyub saxlayır. Göründüyü kimi, Sidqi yaradıcılığında xalq deyimlərindən, atalar sözlərindən, məsəllərdən geniş istifadə etmişdir. O, atalar sözü və zərb məsəllərindən hazır şəkildə istifadə etməklə kifayətlənməmiş, həm də öz əlavələri ilə, mənasını saxlamaqla cümlələri bir qədər də genişləndirmiş, onlara yeni qiyafə geyindirmişdir: Tox ikən yemək yeyən məzarın dışıynən qazar (Bəydili, 2004: 262) atalar sözünü: Çünki bu məşhur məsəli eşidibdir ki, meyli və iştahası olmaya-olmaya taam yeyən adam guya ki, qəbrini dışı ilə qazar (Sidqi, 2004: 84) şəklində işlətməmişdir. Pul mənasında olan axça sözünün ilkin forması aqça şəklində olmuşdur (Tanrıverdi, 2009: 18). Ağ axça qara gün üçündür qədim atalar sözünü Sidqi bir qədər də aydın şəkildə Ağ pul qara gün üçün lazım olur (Sidqi, 2004: 112) şəklində işlətməmişdir. Sidqi “Kəblə Nəsir” mənzum hekayəsində təqlidi sözlərdən düzələn təqlidi feillərdən istifadə etmişdir:

Atılırdı, düşürdü, ləhləyirdi,

Yeri yirdi, gəhi iməhləyirdi (Sidqi, 2004: 38).

Bu misralarda yer alan ləhləmək feilində - l samiti Mübariz Yusifovun “Fonetikanın əsasları” kitabında da qeyd edildiyi kimi daha çox təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlədilir (Yusifov, 2012: 133). Başqa bir misalda üfürmək feilinin danışq dilində işlənən püfləmək şəklinə diqqət edək: Çayı zirinə töküb püfləyə-püfləyə içməz (Sidqi, 2004: 84). Dilortası, kar, kipləşən p samiti bildiyimiz kimi, sabit tələffüz yeri olan səsdır. Sözü əvvəlində işlənmək üçün hər üç əlamətə malikdir. Ona görə də müstəqil və təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində intensiv işlənir. Sidqinin “Nəfsi salamat uşaq hekayəsində” yer alan təqlidi sözlər təsviri funksiya daşımış, müəllim tövsiyyəsi emosional – ekspressiv vəziyyətlə və ya konkret situasiya ilə əlaqədar olaraq bu sözləri aşağıdakı kimi tələffüz etmişdir: Xörəyi fısıldaya-fısıldaya yeməz (Sidqi, 2004: 84). Sidqinin də yaradıcılığında təzad-kontrast yaratmaq üçün istifadə olunan rəngarəng antonimlərə rast gəlmək mümkündür: Sənin ayağın biləni bizim başımız bilməz (Sultanov, 2016: 89). Nəsr əsərinin dilini

daha cazibədar və təsirli edən mütləq antonim sözlərin işlənmə məqamına diqqət edək: Mənimki az oldu, çox oldu, orası elədir, burası belədir (Sidqi, 2004: 84).

Sidqi tabeli mürəkkəb cümləni şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət edən şərt bağlayıcısının klassik ədəbiyyatda işlənən şəkildən uğurla istifadə etmişdir: Vələv beş manat da olsa, yenə verib rədd etmək lazımdır (Sidqi, 2004: 110). Bağlayıcı söz olan vələv və hətta yerində işlənən bağlayıcıdır. Sidqinin əsərlərində izafət tərkibləri çoxluq təşkil edir: İkinci tənzilli borcdur cümləsində yer alan ərəb dilindən dilimizə keçən tənzil sözü mətndə iqtisadiyyata dair termin kimi işlənmiş, endirmə, güzəşt etmə mənasında işlənmişdir.

Sidqi alov sözünü danışq dilində işləndiyi kimi əlov (Sidqi, 2004: 110) kimi fonetik dəyişkənliyə uğramış formasında işlətmişdir.

Nəsr əsərlərində leksik səviyyədə obrazlılıq yaradan vasitələrdən olan metaforalar da geniş yer alır: Az qaldı ağlım dağılsın və huşum başımdan ucsun (Sidqi, 2004:109). Bir çox nəsr əsərlərində olduğu kimi Əli Səbrinin əsərlərində də bədii gücü artırmaq məqsədilə təbiət hadisələrinin məcazlaşdırıldığını görmək mümkündür: Ayın şəffaf şölələri Fərhadgilin həyatından axan çayın suları ilə oynayır, cilvələnir, kiminsə ürəyində fərəh, kimsənin ürəyində kədər doğururdu (s.89). İnsana məxsus olan oynayır, cilvələnir feilləri ayın üzərinə köçürülmüş, hadisənin emosional təsiri daha da artırmışdır.

Sidqi əsərlərində canlı danışq dilində işlədilən sözlərə daha çox yer vermişdir. Ədib Naxçıvan ərazisində, daha çox Şahbuz, Şərur rayonlarında şaftalı sortlarından olan hülü meyvəsini (Quliyev, Əliyeva, 20017: 126) xalq danışq dilində hulu (s.85) şəkildə işlətmiş, u > ü fonetik dəyişiklik edilən formasından istifadə etmişdir.

Hekayələrin ruhuna uyğun olaraq istifadə edilən atalar sözləri obrazların xarakterini açmağa kömək edən vasitə kimi seçilib işlədilirdi: Qaraya sabun, dəliyə nəsihət heç bir fayda verməz (Sidqi, 2004: 111). Sidqinin əsərlərində ana xətt kimi keçən çoxlu müsbət mənəvi keyfiyyətlər aşıl原因 mənəli və hikmətli fikirlər var.

Bədii əsərlərdə geniş istifadə olunan elliptik cümlələr personajların danışğını təbii çəkildə ifadə etmək bacarığını daha da qüvvətləndirir. Daha çox sual cümlələrində iştirak edən, Türkan Əfəndiyevanın təbirincə desək, mahiyyətə ekspressiv olan bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış edən elliptik cümlələr bədii lövhələr şəkildə əsərin dəyərini artırır. “Elliptik cümlələrin obrazların daxili duyğularının, emosiyalarının, hisslərinin ifadəsini əks etdirmək baxımından rolu olduqca böyükdür. Elliptik cümlələrlə əlaqədar bir qrup leksemləri və birləşmələri də xatırlatmaq lazım gəlir ki, onlar mahiyyət etibarilə arzu, alqış, minnətdarlıq kimi ekspressiyalar daşıyır” (Əfəndiyeva, 2007: 137). Cahilə söz qandırmaq dəvəyə xəndək atlatmaqdan çətindir (Sidqi, 2004: 111). Sidqi bu

atalar sözündə kimidir ifadəsini çətindir sözü ilə əvəz edərək cahilliyin nə qədər ağır bəla olduğunu diqqətə çəkmək üçün istifadə etmişdir.

Əli Səbrinin də nəsr əsərlərində istifadə etdiyi atalar sözlərində əsas mənadan uzaqlaşmamaq şərti ilə müəyyən dəyişikliklər edilmişdir: Səbri dil yarası – il yarası şəklində olan atalar sözündəki diqqətə çəkilən fikrin, yəni dildən vurulan zərbənin nə dərəcədə ağır olmasını daha da sadələşmiş şəkildə ifadəsinə üstünlük vermişdir: Dil yarası çox çətin şeydir (Səbri, 1978: 45)

Nəsr əsərlərində çoxlu sayda öz dövrünün sənət, peşə, məşğuliyyət bildirən alınma sözlərə də rast gəlinir. Bu sözlərin bəziləri əsərlərdə alınma dildə olduğu kimi, bəziləri isə xalq arasında səsləndiyi kimi işlənmişdir: qradus (Səbri, 1978: 20), incinar, advokat (Səbri, 1978: 47).

Əli Səbri qrammatik hadisə olmaqdan daha çox mətnin məzmununa uyğun, konkret vəziyyətlə bağlı təkrarlardan üslubi məqsəd üçün istifadə etmişdir: Düşünür, düşünür, düşüncədən ayrılı bilmirəm (Səbri, 1978: 89). Musa Adilov “Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar” kitabında bir komponenti təbə olan daxili üzv kimi işlənən təkrarları daxili üzvlü təkrarlar adlandırmışdır: “Daxili üzvlü təkrarlar elə birləşmələrdir ki, burada eyni söz (və onun derivatları) həm təbə olan, həm də təbə edən üzv kimi işlənir. Bu kimi sintaktik vahidlər həm (feili və ismi) sözbirləşmələri, həm də cümlələr şəklində təzahür edir” (Adilov, 2019: 4 ).

Əli Səbri öz təbii və canlı dilinin rəngarəngliyinə güvənərək ən kiçik təfərrüatları real təsvir edir. Yazıcının dili hadisələri, obraz və hissləri konkretləşdirsə də, dəqiqliyi və bədii məna dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ədəbi mühit nümayəndələrinin əsərlərində ekspressiv ifadələrin - söyüş, yalvarış, and məzmunlu növlərinə istənilən sayda rast gəlmək mümkündür. Nəsr əsərlərinin dilində müsbət və mənfi emosiyaların ifadəsinə xidmət edən alqış və qarğışlara çox rast gəlinir: Yolunuz uğurlu olsun! Allah süfrənizi açıq etsin (Səbri, 1978: 41).

Əli Səbrinin hekayələrində diqqətəlayiq amillərdən bir də dialoqların, obrazlı, emosional təsvirin ifadə vasitələrinin təbii olmasıdır:

- Buy, ananın südü sənə halal olsun, qızım! Abır-namus yaxşı şeydir... Namusu itə atıblar, it yeməyib...
- O barədə sonra. Çox görüşəcəyik, çox danışacağımız. Ancaq mənim szüm odur ki, necə deyərlər, quşum sənə qonub
- Buy, ömrün uzun olsun.
- Hə, Əminə nənə, gələsən sən də mənim nənəm olasan...
- Ay qızım, siz oxumuş adamlarsınız...
- Əminə nənə, mənimlə elə danışma. Nəinki nənəm lap elə anamsan da! Sözümün canı var. Necə dolanırsınız? Necə yaşayırsınız?

- Bizim də keçmişimiz vardı. Biz də bir adamdıq. Indi balaca nəvəm Rasimə qoyun-quzu otarır, mən də özgələrə ev süpürür, paltar yuyur, yundan-zaddan ayırırım. Buna da şükür (Səbri, 1978: 22.)

Obrazın xarakterinin üzə çıxarılmasında müəyyən rol oynayan ritorik sual sinonimlərin ifadəsində özünü göstərməyi bacarmışdır: Bu yetim qızın qəlbini sıxan, onu kədərləndirən, ağladan indi-indi hiss etməyə başladığı kimsəsizliyi idi. Kim bilir, daha nə? (Səbri, 1978: 31). Ümumiyyətlə, bədii əsərlərdə istənilən sayda ritorik suallara rast gəlmək mümkündür. Yazıçı oxucunun diqqətini cavabsız qalan suallara yönəltməklə, sulların cavabını güclü məntiqə və həyat reallıqlarına əsaslanaraq bir növ əsərin ilk baxışdan gözəgörməyən hadisə planını əvəzləməklə təqdim edir: Əgər sənin ziyarətin qəbul olunub Allah yanında, dəxi bizim sənə dua eləməkliyimizin nə faydası? (Məmmədquluzadə, 2004: 49). Necə ola bilər ki, birisi ziyarətdən gələ, gedib onunla görüşməyəsən?! (Məmmədquluzadə, 2004: 50).

Nəsr əsərlərində təsvir edilən hadisələrin, xarakterlərin canlı, realist çalarlarda canlandırılmasında sinonimlər mühüm rol oynayır: cəld, zirək (s.47), istibdad, zülm (Səbri, 1978: 20). Qeyd etdiyimiz kimi, bədii mətnlərdə yer alan antonim sözlər bu və ya digər hadisənin qiymətləndirilməsində, onlar arasında fərqləri müəyyənəşdirməkdə üslubi vasitə rolunu oynamışdır. Ziddiyyətli həyat hadisələrini, səciyyəvi münasibətləri təqdim etməkdə yazıçıya kömək edən antonimlərin vasitəsilə bədii əsərlərin dilində təzad yaradılır ki, bu da dildə ən dəyərli ifadə vasitəsi hesab olunur: Kobud olsa da ürəyimiz nazikdir (Səbri, 1978: 45).

Bədii əsərlərdə dilin lüğət tərkibinin zənginliyini göstərən sinonimlər üslub rəngarəngliyi, yaratmaqla yanaşı, emosional effekt, ifadəlilik yaradan vasitələrdəndir: Bir il əvvəl tufan qoparkən biz fəlakətə düşmüşdük (Səbri, 1978: 45). Əli Səbri nəsr əsərlərinə xüsusi yaraşlıq verən, onu mənalandıran epitetlərə müraciət etmiş, fikrin bədii ifadəsinə nail olmuşdur: Uzun kirpikləri qırmızı yanağına kölgə salırdı (Səbri, 1978: 47). Səbrinin nəsr dilində işlənən təkrarlar cümlələri bir-birinə bağlamaqla yanaşı, ardıcıl gələn abzasları bir-biri ilə əlaqələndirə bilmiş, emosionallığı artırmışdır: Saxlayım neyləyim, saxlamayım neyləyim (Səbri, 1978: 47).

Əli Səbri "Balaca və xallı" povestində zibillik sözünü Bəyin qapısındakı küllükdən tapdığı sınıq darağı ağ parçaya büküb cibində gəzdirdirdi (s.47) cümləsində yer alan küllük sözü ilə əvəz etmişdir. Bu söz Naxçıvanda yerli əhali tərəfindən çox işləndiyinə görə onu olduğu kimi bədii nümunədə işlətməmişdir. Səbri Qocalmışam, atdığım boşa çıxır (Səbri, 1978: 18) səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən istifadə edərək güllə sözünün ixtisar etmiş, fikrini üstüörtülü şəkildə oxucusuna çatdırmışdır. Səbri hekayə və povestlərində qısa, lakonik cümlələrdən, bədii xitabdan, metaforadan, təzaddan, təşbehdən istifadə etməklə personajın psixoloji gərgin vəziyyətini əks

etdirmiş, hadisələrin təbii və canlı dildə oxucusuna təqdim etmişdir: Qəlbimin soltanı, gözümün nuru!(s.89) kimi nümunələr ədibin bədii dilinin rəngarəngliyindən xəbər verir.

Abbasəliyeva Ruxsarə “Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri verbal ifadə vasitələri” adlı kitabında bədii mətnə oxucunun görmədiyi, eşitmədiyi bütün obyekt, hadisə və əhvalatları müfəssəl təsvir etməklə yanaşı, onların keçirdiyi hiss-həyəcan və düşüncələri də olduğu kimi əks etdirən yazıçıların əməyinin nəticəsi olduğunu qeyd edərək yazır: “İnsanın psixoloji durumu onun bədən hərəkətlərində, mimikasında, zahiri görünüşündə çıxartdığı səslərdə də təzahür edir. Bunlar isə baş verənlərdir və oxucu əsəri, onun personajlarını dərk etmək üçün bu hallardan xəbərdar olmalıdır. Xəbərdar edən funksiyasını bədii əsərdə müəllif və ya hansısa bir personaj yerinə yetirir” (Abbasəliyeva. 2018: 131). Nitqdə antonimlərin qarşıdurması nitqin emosionallığını yüksəldən nitq ifadəsinin parlaq mənbəyidir.

Əli Səbrinin də nəsr əsərlərində yer alan antonimlər nitqin emosionallığını artıraraq bədiiiliyi daha da qabartmışdır: behişt-cəhənnəm (Səbri, 1978: 42), var-yox (Səbri, 1978: 20). Səbri antonim sözlərdən kontrastlar yaratmaqla yaradaraq təbii təzadın ortaya çıxmasına nail olmuşdur: Qoca bağbanımız Eldar deyərdi ki, bunlar mərhəmət sahibinə minnətdar, onları incidənə, qəlbinə dəyəne qarşı kin bəslərlər (Səbri, 1978: 44). Yazıçı cümlədə yer alan incidənə, qəlbinə dəyəne sözləri vasitəsilə emosional təsir gücünü xeyli artıraraq, sinonim cərgəni bir-birindən incə mənalarla fərqləndirməyə nail olmuşdur.

Hadi Mirzəzadə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında sadə cümlələrdə həmcins üzlər, mürəkkəb cümlələrdə isə tərkib hissələri olan müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaradan, inkar məzmunu bildirən nə - nə bağlayıcısı haqqında yazır: “Müasir ədəbi dildə həmcins üzlün cümlədə tutduğu yerdən asılı olaraq, nə bağlayıcısından sonra təkid ədatı kimi əlavə bir də işlənir” (Mirzəzadə, 1990: 226) Onun nə əlacı, nə də çarəsi var! (Səbri, 1978: 45),

Ələkbər Qəribin əsərlərinin dili sadə və anlaşıqlıdır, kütləvi dairədə qeyri-ışlək ərəb-fars sözlərinə və izafət tərkiblərinə çox az sayda rast gəlinir. Bu cür izafətlər əsasən dini sözləri əhatə etmişdir: Filhəqiqə, xudavəndi - təbarək və taalaöz lütf və mərhəmət qapılarını bəndələrindən hansı birimizin sevgilisinin üzərinə açırsa, dəxi onun üçün heç bir şey müzəyiqə etməyib barani-feyzini onun üstünə dəryalarca yağdırır, bir neçə cəhətcə onu ziyadə bəxtiyar edir (Naxçıvanlı, 2020: 122). Ədib kiçik hekayələrində nağılvari təhkiyəyə üstünlük vermiş, ünsiyyət zamanı adi danışq dilində baş verən fonetik dəyişmələrdən də ara-sıra faydalanmışdır: Birinci suvalı bəy qəsdən, cavabsız qoyur və ikincisinə cavab olaraq:

- Guya ki, bilmirsən, eşq atəşi mənim yürəgimi qavırır, bu əzab dəyilmi? – deyir və qadına yalvarıcı bir nəzər salır (Naxçıvanlı, 2020: 109).

Ələkbər Qəribin “Qəlbimin sultanı”, “Əfi ilan” hekayələrində demək olar ki, türkiyə türkcəsi üstünlük təşkil edir: Ətrafda bir zihəyat yox, sükunət həvanı büsbütün çulğamış, ənduhnək səsim üryan qayalardan və daşlardan ikikəs edibən uçurumların dərinliklərində, sanki kəndi bəxt-taleyindən və çərxin ədəmi-dövrənindən pək məzlumanə şikayət edərək sızıldayır və sızıldadıqca aşağıda cəryan edən suyun gurultusu və yarpaqların mübhəm xışıltısı ilə qarışaraq havada gəzişən lətif dumanlar içrə məhv olurdu (Naxçıvanlı, 2020: 154).

Nəsr əsərlərində xalqımızın təsərrüfatı, maddi və mənəvi mədəniyyəti, ailə və nikah münasibətləri və digər məsələlərə dair zəngin məlumatlar da yer almışdır. Bu etnoqrafik məlumatlar tək-cə təsviri xarakter daşımamış, dərin izahlarla oxucuya çatdırılmışdır. Səbri XIX – XX əsrin əvvəlləri əhalinin kasıb təbəqəsi arasında geyinən üst geyimlərinə diqqəti çəkmişdir: Onun əynində, demək olar ki, başdan ayağa yamaqlı olan bir sıırıqlı arxalıq vardı (Səbri, 1978: 47). Ordubadinin də yaradıcılığında etnoqrafik materialların bolluğu özünü göstərir: Əynində atlas nimtənə, boynunda qızıl və mərcanlar hər tərəfdən asılmış, qulaqlarından mirvarid ilə düzülmüş guşvarələr, əynində sayır İrana məxsus libaslar geyib otaqda gəzirdi (Ordubadi, 1964: 382).

Beləliklə, XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin nəsr əsərlərində milli özünəməxsusluq, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən də kifayət qədər bəhrələnmə, klassik irsə möhkəm bağlılıq, yaşadıkları dövrün prizmasından yanaşanda müasirlik, novatorluq özünü aydın göstərir. Həyat hadisələrini bütün incəliklərinə qədər əks etdirən, onları dərin bədii təhlil süzgəcindən keçirərək ümumiləşdirən, səlis, təbii dillə ədəbiyyatımıza ərməğan edən ədəbi mühit nümayəndələri poetik ifadə tərzinə yiyələnərək yazıçı dili və bədii üslub cəhətcə ədəbiyyatımızda yeni bir cığır açmış, ədəbi məktəb formalaşdırmışdılar. Onların yaradıcılıqları üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri bədii üslubu formalaşdırmaqla yanaşı, cazibəli, təbii və canlı bir dildə əsər ortaya çıxarmaq idi.

## **Nəticə.**

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri ədəbi dil sahəsində gedən prosesləri nəsr yaradıcılıqlarında praktik şəkildə əyaniləşdirməyi bacarmış, nəzəri münasibətlərini də həm müəllif təhkiyəsində, həm də obrazları vasitəsilə ifadə etmişdirlər. Bu cür münasibət məişət dili leksikasından tutmuş, elmi müstəvidə də, bədii müstəvidə də hadisələrin gedişatına uyğun şəkildə qurulmuşdur. Ədəbi dilimizi zənginləşdirən, onu inkişaf etdirməyə çalışan yazıçılarımız eyni zamanda dil quruculuğunda da fəal iştirak edərək nəsr əsərlərində bu proseslərə bədii vasitə və üsullarla fərdi şəkildə münasibətlərini bildirmişdirlər. Ədəbi mühit nümayəndələrinin əsrlərinin dili xalq dilimizin xəzinəsindən su içərək XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinin dil mənzərəsini özündə əks etdirmişdir. Leksik layların zənginliyindən istifadə edən sənətkarlar ədəbi dilimizin ifadəlilik imkanlarını tamlığı ilə açıb göstərə bilmişdirlər. Məqalədə XX

əsrin əvvəllərində qələmə alınmış nəsr əsərləri bədii-estetik kontekstdən kompleks şəkildə izlənilmiş, təsvir olunan hadisələr dil və üslub cəhətdən özünü dolğunluqla ifadə etmişdir. Konkret üslubi funksiya daşıyan sözlər hadisələri, xarakterləri sərrast şəkildə ifadə etmişdir. Dövrün ədəbi dilini üslublarını, bir sözlə dildə gedən prosesləri lingvistik cəhətdən öyrənməyə xidmət edən bu əsərlərin dilinin öyrənilməsi məhz bu baxımdan əhəmiyyətliyə. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri dilimizə məsuliyyətlə yanaşmış, ana dilinin inkişaf qayda-qanunlarına riayət etməklə yanaşı, dilimizin lüğət tərkibindən də səmərəli istifadəsinə səy göstərmişdirlər.

### **Ədəbiyyat**

Abbasəliyeva R. (2018). Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri verbal ifadə vasitələri.

Bakı, CBS polygraphic production

Adilov M. (2019). Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. III cild, Bakı, "Elm və təhsil"

Bəydili C. (2004). Atalar sözü. Bakı, "Öndər nəşriyyatı"

Əfəndiyeva T. (2007). Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, "Nurlan"

Quliyev Ə., Əliyeva N. (2017). Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan, "Əcəmi" nəşriyyatı

Məmmədquluzadə C. (2004). Əsərləri. Dörd cildə. I cild, Bakı, "Öndər nəşriyyatı"

Mirzəzadə, H. (1990). Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, "Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı", Bakı

Naxçıvanlı Ə.Q. (2020). Haqq divanı. Naxçıvan, "Əcəmi"

Ordubadi, M. S. (1951). Seçilmiş şeirlər və hekayələr. Bakı, "Azərnəşr"

Səbri, Ə. (1978). Povest və hekayələr. Bakı, "Gənclik"

Sidqi, M.T. (2004). Əsərləri. "Çaşıoğlu" nəşriyyatı,

Sultanov, E. (2016). Hekayələr. Bakı, "Elm və təhsil"

Tanriverdi Ə. (2019). Dədəm Qorqudun sözü. Bakı, "Elm və təhsil",

Yusifov M. (2012). Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, "Elm və təhsil"